

## WORKER-EMPLOYER RELATIONSHIP IN ISLAMIC ECONOMY\*

**Yazar / Author:** Veli Sırım<sup>i</sup>

### Abstract

Labour is considered one of the production factors. After the period following the Industrial Revolution, “the working class”, whose only source of income is labour, appears as a separate class from the capitalist class holding the capital in their hands.

In Islamic societies that do not function as a structure based on class, instead of a concept expressing such a class directly, different and more general concepts related to labor have appeared.

This difference was not limited only to the working class, but it is the same for the concepts and regulations such as “strike” and “lockout”, which appear as a search for right, because of the 19th century worker misery.

In this paper, first of all, starting from the concept of labor in Islamic economy, the source of labour i.e. the worker and the employer will be discussed in a conceptual framework. And then, with the approach from the Islamic perspective, the position of the worker and the employer and the responsibilities of the two segments towards each other will be revealed.

**Key words:** Labor, Employment, Worker / Ecr, Employer / Müste’cîr, F

## İSLAM EKONOMİSİNDE İŞÇİ-İŞVEREN İLİŞKİLERİ

### Özet

Emek üretim faktörlerinden birisi olarak sayılır. Sanayi Devrimi’ni takip eden dönemde ise tek gelir kaynağı emek olan kesim Batı toplumlarında “İşçi sınıfı” adı altında sermayeyi elinde tutan Kapitalist sınıfından ayrı bir kesim olarak ortaya çıkmıştır.

Sınıfa dayalı bir yapılanma özelliği taşımayan İslam toplumlarında ise, doğrudan böyle bir sınıfı ifade eden bir kavram yerine, emekle bağlantılı daha farklı ve daha genel kavramlar kendini göstermiştir. Bu farklılık, sadece işçi sınıfıyla sınırlı kalmamış, yine XIX. Yüzyıl işçi sefaletinden kaynaklanan ve bir hak arayışının neticesi ortaya çıkan “grev” ve “lokavt” gibi kavram ve düzenlemeler için de söz konusu olmuştur.

Bu çalışmada İslam Ekonomisinde emek kavramından hareketle, emeğin kaynağı olan işçi ve işçiyi çalıştıran işveren öncelikle kavramsal bir çerçevede ele alınacaktır. Ardından İslamî perspektiften emeğe olan yaklaşımla birlikte, işçi ve işverenin konumu, iki kesimin birbirine karşı sorumlulukları ortaya konulacaktır.

**Anahtar kelimeler:** Emek, İstihdam, İşçi/Ecîr, İşveren/Müste’cîr, Ücret

### 1. Giriş

En geniş ve genel çerçeveden ele alındığında istihdam, üretim faktörlerinin üretimde kullanılması, çalıştırılması, üretim faktörlerinin fiili olarak üretime katılması şeklinde tarif edilebilir. Ancak, genellikle ekonomistler pratikte istihdamı daha dar anlamda sadece işgücü faktörünün (emeğin) çalıştırılması olarak kullanmaktadırlar.

\* Bu çalışma 26-27 Kasım 2016 tarihlerinde, İstanbul’da düzenlenen International Congress of Management Economy And Policy isimli uluslar arası bilimsel kongrede bildiri olarak sunulmuştur.

<sup>i</sup> Yrd. Doç. Dr., Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi vsirim@nku.edu.tr

Çünkü emeğin çalıştırılabilmesi (istihdam edilebilmesi) için diğer üretim faktörlerinin de çalıştırılması gerekmektedir (Yıldırım-Karaman, 2010:21). Yani işgücünü çalıştıracak bir işveren, bir işyeri veya kullanacağı makine, alet veya ekipman olması gerekir. Bütün bunlar diğer üretim faktörlerini oluşturmaktadır. İstihdam denildiğinde sadece işgücünün konu edilmesi bu nedenle gerçekçidir. Bu açıklamadan hareketle istihdamı, bir toplumda fertlerin gelir temini amacıyla arzulu olarak çalıştırılmaları olarak tanımlayabiliriz.

İş piyasasına emeğini arz eden ve makul istihdam şartları içinde iş bulup çalışanların toplamı istihdam seviyesini ve iktisadi faaliyetle bilfiil meşgul kimselerle iş arayıp da bulamayan işsizlerin toplamı "tam istihdam seviyesini" meydana getirir.

Eğer bir ekonomide üretim faktörlerinin tümü çalışıyor ve üretime katılıyorsa biz bu ekonominin tam istidam durumunda olduğunu ya da tam istihdama ulaştığını söyleyebiliriz. Tam istihdamın gerçekleşmiş olduğu bir ekonomide mevcut çalışma koşullarında ve cari ücret düzeyinde çalışmak isteyen tüm emek sahipleri iş bulabildiği gibi ülkenin mevcut sermaye malları stoku ve tabiat faktörü de tamamen üretime katılmış durumdadır. Böylece ekonominin mevcut üretim potansiyelinden tamamen yararlanılmakta ve atıl (boşta, çalışmayan) kapasite bulunmamaktadır. Bu teorik bir durumdur.

Eksik istihdamda ise üretim faktörlerinin bir kısmı üretime katılmamaktadır. Bunun nedeni talep yetersizliğidir. Malların bir kısmı satılmıyor stoklar artıyorsa ekonomide talep azlığından söz edilir. Bu durumda müteşebbisler talep üretildiği kadar mal üretecek, üretim hacmini daraltacaklardır. Mal üretiminin azalması bir kısım iş gücünün işsiz kalması demektir. Diğer ifadeyle fiili istihdam hacmi tam istihdam hacmine erişememiş, yani tüm işgücü üretime katılmamıştır. Bu durumda işgücünün bir kısmı piyasadaki ücret ve çalışma koşullarında iş aradığı halde bulamamaktadır (Unay, 1993:244).

Kullanılan üretim faktörleri tam istihdam durumunda olmasına rağmen, üretilen mal ve hizmet miktarı toplam talebi karşılamıyorsa, aşırı istihdamdan söz edilir. Aşırı istihdam durumunda girişimciler mevcut talebi karşılamak için kapasitelerinin üstünde ve koşullar elveriyorsa vardiya yöntemi ile çalışarak daha fazla üretim faktörü talep edeceklerdir. Üretim faktörlerini istenildiği zaman sınırsız bir şekilde artırma mümkün olmadığından, dış ülkelerden faktör temini yoluyla mevcut talebin giderilmesine çalışılacaktır. Bu ortamda mevcut kaynakların üretim faktörü haline dönüştürülmesinin zorluğu nedeniyle, üretim faktörlerinin fiyatlarının ve üretilen ürünlerin maliyetlerinin artması, fiyatlar genel düzeyini artırarak maliyet enflasyonuna neden olacaktır (Pekin, 1986:114).

İşsizlik üretim faktörlerinden emeğin üretime katılmaması durumunu ifade etmek için kullanılabilir. En yaygın tanımıyla çalışma istek ve arzusunda bulunduğu halde cari ücret düzeyinden iş bulamayanlara işsiz denilmektedir (Ülgener, 1991:113). İşsizliğin yaygın ve kalıcı olduğu bir toplumda psikolojik ve sosyolojik yıkımlar, gelir eşitsizliği ve fakirliğin artması, kalkınmanın yavaşlaması, hattâ durması söz konusudur. Böyle bir toplumda ise hem bireysel, hem toplumsal düzeyde telafisi güç sonuçlar ortaya çıkacaktır.

## **2. İslam Ekonomisinde Üretim Faktörleri**

İslam ekonomisi üzerinde çalışma yapan uzmanlar İslamî perspektiften üretim faktörlerini genellikle iki ana başlık altında toplamışlardır: Emek ve mal.

Bu yaklaşıma göre üretim ve gelir bu iki faktörün katkısıyla gerçekleşmektedir. Bu yaklaşımda bir yandan teşebbüs ve organizasyon emek kavramı içinde ele alınırken, diğer yandan sermaye ve tabii kaynaklar mal kavramı içinde ele alınmıştır (Abdurrasûl, 1968:7).

Temel prensip olarak, İslâm dininde en önemli üretim faktörü olarak emeğin görüldüğünü ifade etmeliyiz. Kazancın ve zenginliğin de en önemli kaynağı emektir. Zira, gelir ve kazanç ya emek mahsulü olmalı veyahut bir teşebbüs, bir risk ve tehlikeyi göze alma karşılığında elde edilmelidir (Zaim, 1992:30).

İslam, emek istihdamının yanı sıra diğer en önemli üretim faktörü olan toprağın istihdamına da çok büyük önem vermiştir. İslam, prensip olarak toprağı işleyenine ona sahip olmasını ister. Aynı zamanda elde bulunan toprağın atıl bırakılmaması, devamlı işlenerek üretime katkı yapması istenir. “Toprağı olan kimse, onu işlesin, işlemezse bağışlasın” (Buharî, Hars, 19) ve “Kişinin işlemediği toprağını Müslüman kardeşine bağışlaması daha hayırlıdır” (Müslim, Büyü, 120) hadisleri bunu açıkça gösterir.

Hazret-i Peygamber’in (a.s.m.) boş ve atıl toprakların işlenip, tarıma elverişli hale getirilmesini de ısrarla teşvik ettiğini görmekteyiz. “Toprak Allah’ın toprağı, kullar Allah’ın kulları. Bununla beraber ölü bir toprağı ihya eden kimsenin o toprak üzerinde daha fazla hakkı vardır” (Ebu Davûd, Harâc, 3086) ve “Kim ölü toprağı ihya ve imar ederse o yer onunundur” (Ebu Davûd, Harâc, 3074) hadis-i şerifleri bu gerçeği açıkça gösterir.

Mecelle’nin 1051. maddesinde ihya, toprağı imar edip tarıma elverişli hale getirmek şeklinde şöyle tarif edilmektedir: “İhya, imar demektir ki, araziye ziraata salih kılmaktır.” (Ahmed Cevdet Paşa, 1300:341)

İhya, gelir getirmeyen ve kullanılmayan bir toprağı ıslah etmek suretiyle verimli hale sokmaktır. Bu hadislerle göre ihya işlemi arazi üzerinde mülkiyet ifade eder. İslam hukukçularının çoğunluğu bu ihya işini genel olarak mülkiyetin bir sebebi saymışlardır (Eskicioğlu, 1999:33).

### 3. Kavramsal Çerçeve

“Mevcut bir ihtiyacı gidermek veya gelecekte gerçekleşmesi mümkün bir ihtiyacı şimdiden önlemek için yapılan bedenî veya fikrî bir hareket” (Başgil, 1946: 432) olarak tanımlayabileceğimiz “iş” kavramının karşılığı olarak değerlendirilen “amel” kelimesi ve türevleri Kur’an-ı Kerim’de 359 yerde geçmekte; emek ve güç harcamak ve el emeğiyle çalışarak bir eser ortaya koymak anlamlarında kullanılmaktadır (Ünal, 1986:322).

Kur’an-ı Kerim’de emek ve iş karşılığı olarak “amel” ve “fiil” kavramları kullanılmakla birlikte, emek karşılığında “sa’y” kavramının kullanıldığı da görülmektedir. Kazanç karşılığı olarak ise “kesb” ve “iktisab” kavramları kullanılır.

#### 4. İki Yönlü Bakış Açısı Ve Sosyal Hayattaki Yansımaları

Kur'an'da geçen bu kavramlar günümüzde kullanılan sadece işçi sınıfının emeği anlamının ötesinde işverenin, işçinin ve kendi işinde çalışan tüm insanların çalışmasını ve emeğini ifade etmektedir. Diğer yandan bu kavramlar hem dünya ile ilgili işleri ve hem de ahiret ile ilgili işleri ifade eder. Üstelik emek iyi yönde olabildiği gibi kötü yönde de olabilir (Erdem, 2007:23).

Kur'an-ı Kerim, iyi yönde emek harcamayı teşvik ederken bunu "salih amel" olarak nitelemektedir. "İman edip sâlih ameller işleyenlere gelince, halkın en hayırlısı da onlardır" (Beyyine Suresi, 98/8) ayetinde vurgulandığı gibi.

Burada İslam'ın insanın tüm eylemlerinde olduğu gibi ekonomik faaliyetlerine de maddî ve manevî olmak üzere iki açıdan yaklaştığını hatırlatmakta fayda vardır. Bu yüzden bir üretim faktörü olan emek, İslamî yaklaşımda sadece maddî değil, manevî yönden de ele alınmıştır. "Yerinde ve yararlı olan her türlü iş, ahlakî ve manevî yönü olan çaba" olarak tanımlayabileceğimiz "salih amel" ile "maddî yönü ağır basan iş ve çaba" anlamına gelen "sa'y" kavramı emek karşılığı olarak kullanılan iki önemli kavramdır (Tabakoğlu, 2005:151).

Fizikî bir çabayı ifade eden "sa'y" kavramı, tüm üretim faktörlerini üretime geçirmeye yönelik sarf edilen gayreti ifade eder ve bu kavram erkek-kadın her bir insana bir sorumluluk olarak yüklenir. Kur'an-ı Kerim'de bu sorumluluk "Gerçekten insan için ancak sa'yinin (çalışmasının) karşılığı vardır." (Necm Suresi, 53/39) ayetiyle vurgulanır.

İslam'a göre insanın yaratılış sebebi ibadet olduğu (Zariyat Suresi; 51/56), doğrudan farz ibadetlerin dışında "salih amel" kapsamında yer alan tüm faaliyetlerin de ibadet sayıldığı, salih amel işleyen kulların ebedî hayatta Cennetle mükafatlandırılacağı (Bakara Suresi, 2/25) dikkate alınacak olursa, sosyal statüsü ne olursa olsun her Müslüman ferdin, yaptığı her davranışını, gerçekleştirdiği her üretim ve tüketim faaliyetini, "rasyonel insan" yaklaşımıyla değil "yeryüzünde Allah'ın halifesi olan insan" (Nur Suresi, 24/55) yaklaşımıyla gerçekleştireceğini rahatlıkla anlayabiliriz. İşte hem geniş anlamıyla tüm üretim faktörlerinin üretimde kullanımı şeklinde ifade edilsin, hem sadece emeğin üretimde kullanımı anlamıyla olsun istihdamı şekillendiren prensipler hem maddî hem manevî, hem dünyevî hem uhrevî boyutlara sahip olacaktır. Bu açıklamadan hareketle bir iktisat süjesi olarak insan şu şekilde modellenebilir:

"Faaliyetlerini Allah'ın kullarına hizmet şuuruyla bir ibadet heyecanı içerisinde yapan müteşebbis ve rasyonel bir Müslüman." (Tabakoğlu, 1987:23)

İslâm'a göre insan, iktisadî hayatta bir homo-economicus (iktisadî adam) gibi davranmamalıdır. Bunun yerine "Allah'ın ipine sınıksız sarılıp ayrılmayan" bir Müslüman İnsan (homo-Islamicus) modeli esas alınmalıdır. Bu Müslüman insan, iktisadî hayattaki davranışlarında, kendisinde yaratılıştan mevcut olan nefsinin tatmin ve menfaatlerini maksimize etme duygularını, Allah'ın emir ve yasaklarıyla makul ölçülerde düzenlemeye çalışan insandır (Zaim, 1992:59).

Müslüman insanın, emeğini üretime yönlendirme hususundaki en önemli örnekleri peygamberlerdir. İlk insan ve ilk peygamberden son peygambere kadar gelmiş-geçmiş tüm peygamberler maişetlerini bir meslek icra ederek, bedenî ve fikrî mesailer sarfederek; Hazret-i İdris'in terziliği, Hazret-i Davud'un demirciliği, Hazret-i Nuh'un gemi yapımını öğretmesi gibi, insanlığın henüz bilmediği mesleklerde öncülük ve örneklik yapmışlardır (Zaim, 1992:64). Sahabiler de yine san'at ve ticaret gibi çeşitli mesleklerle meşgul olmuşlardır. Hazret-i Ebû Bekir, Hazret-i Ömer ve Hazret-i Osman

ticaretle uğraşmışlar, pek çok sahabî gibi Hazret-i Ali tarla, bağ ve bahçede el emeğiyle çalışıp geçimini sağlamıştır (es-Serahsî, 1993:34, 41).

### 5. İslam'ın Eksik İstihdam'a Yaklaşımı

Görülebileceği gibi, İslamî yaklaşımda hem tüm üretim faktörleri, hem de emek faktörü açısından eksik istihdam söz konusu değildir ve bir problem olarak gündeme gelmemiştir. Çünkü gerek maddî, gerekse manevî müeyyidelerle böyle bir zeminin ortaya çıkması önlenmiştir.

İslam öncelikle iradî bir işsizliği, kişinin emeğini üretimden çekmesini kabul etmez. Buna karşılık çalışmayı, emek mahsulü olan kazancı teşvik etmiştir. Çünkü ekonomik faaliyetin en önemli unsuru olarak emek üretimin en önemli ve en hayırlı aracıdır. En iyi kazanç, el emeğinin mahsulü olandır (Tabakoğlu, 2005:127). Kazanç yollarını araştırıp elde etmek, ilim öğrenmenin farz olduğu gibi her Müslüman için en önemli vecibelerdendir. Rasûlullah (a.s.m.) “Kazancı aramak, her Müslümana farzdır” (Suyutî, IV/270) buyurmuştur.

Bir âyette ise çalışıp geçimini sağlamak için yollara düşen, başka diyarlara göç edenler, Allah yolunda cihad edenlerden önce zikredilir:

“...Allah, içinizden hasta olanları, Allah'ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünde dolaşacakları ve Allah yolunda savaşacakları bilir.” (Müzzemmil Sûresi, 73/20)

Hazret-i Muhammed (a.s.m.) de pek çok hadisinde aynı yönde tavsiye ve teşviklerde bulunmuştur.

“Hiç kimse, kendi elinin emeğinin kazancından daha hayırlı bir şey yemez... Herhangi birinin sırtında taşıdığı odun destesini satarak geçinmesi, versin veya vermesin başka bir kimseden bir şey istemesinden daha hayırlıdır.” (Buharî, Büyü', 15)

Bu hadiste de vurgulandığı gibi emeğiyle geçinmek büyük bir şereftir; dilenmek ise insanlık için bir utanç vesilesidir. Asalaklık yani başkalarının sırtından geçinme demek olan dilencilik, insanın mükerrerrem sıfatını/şerefini ayaklar altına alan bir tutumdur (Köse, 2016:5). Hazret-i Peygamber'in bir başka hadis-i şerifinde geçtiği üzere elinin emeğiyle geçinme imkânı varken dilenenler, özellikle bu şekilde mal biriktirmek için avuç açıp isteyenler aslında Cehennem ateşi talep etmektedirler (Müslim, Zekât, 105).

Bir başka hadis-i şerifte ise kişinin çalışması, üretimde bulunması ve ailesini geçindirmesi Allah yolunda cihatla, gündüzleri oruç tutup geceleri namaz kılarak geçirmekle bir tutulmuştur (Buharî, Nafakât, 1).

Yine İslam Peygamberi, çalışan işçiye emeğinin karşılığı olan ücretinin “teri kurumadan,” hemen verilmesini emretmiş (İbn Mâce, Rühûn, 4), çalıştırdığı işçinin ücretini vermeyen kimsenin kıyamet gününde düşmanı olduğunu ifade etmiştir (Buharî, Büyü', 106).

Sonuç olarak İslam dini, en kötü şartlar altında dahi çalışmayı, başkalarına yük olmaktan daha iyi kabul etmiş, tembelliği ve dilenciliği yasaklamıştır.

## 6. İslam'da İşçi-İşveren İlişkileri

### 6.1. Ecîr ve Ücret kavramları

Emeğini belli bir ücret karşılığında satan veya kiralayan kişi için kullanılan “Ecîr” kavramı Mecelle'nin 413. maddesinde “Nefsini (emeğini) kiraya veren kimsedir” (Ahmed Cevdet Paşa, 1300:126) şeklinde tarif edilmiştir.

“Teşebbüsün kâr ve zararına bağlı olmayan ve müteşebbis tarafından emek sahibine, istihsal olunan malın satışı beklenmeden ödenen müemmen gelir” (Zaim, 1971:162) şeklinde tarif edilen “Ücret” kavramı, aslında Arapça “Ecîr” kavramıyla aynı kökten türetilmiştir.

Ücret, kural olarak bir iş karşılığı ödenen tutardır. Yapılan işe karşılık işveren tarafından verilen karşılıktır. İslam'da ücret kavramı karşılığı olarak kullanılan kavram ise, yine aynı kökten türetilen “Ecr” kelimesidir ve yapılan işin dünya veya ahirette verilecek maddî veya manevî karşılığı anlamlarına gelmektedir (Esen, 1995:27).

İslamda ücret, emeğin kira bedelidir. Ücret kavramı da, tıpkı işçi kavramının karşılığı olan Ecîr kavramı gibi, geniş bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Esnaf ve zanaatkarlar, mühendisler, işçiler, doktorlar, hâkimler, memurlar ve benzeri diğer meslek erbabının kazançları hep ücret kavramına dahildir (Tabakoğlu, 2005:132).

İnsan, emeğinin karşılığını görme arzusundadır ve emeğinin boşa gitmesini istemez. Emeğin karşılığı olan ücretin söz konusu olmaması veya emek rayiç bedelini bulmaması halinde âdaletsizlik olur ve kişi bu duruma direnç gösterir (Yeniçeri, 1980:117, 126). Böyle bir durumun yaygınlaşması ise sosyal problemleri ortaya çıkaracaktır ki, İslâm dini bunun önünü almak için hem maddî hem manevî yaptırımlar getirmiştir. “Allah, tuttuğu işçiden tam iş aldığı halde, ücretini vermeyenin ahirette hasmı olacaktır” (Buhârî, İcare: 10) hadis-i şerifi, bir yandan işverene manevî sorumluluk yüklerken, diğer yandan adaleti sağlamakla yükümlü mercilere önemli bir mesaj vermektedir.

İslam farklı emeğe farklı ücret ödenmesinden yanadır. Bu durum şu ayet-i kerimede beyan edilmiştir: “Herkesin yaptıklarına göre dereceleri vardır. (Bu da) Allah'ın onlara yaptıklarının karşılığını tastamam vermesi içindir. Asla kendilerine haksızlık yapılmaz.” (Ahkâf Sûresi, 46/19)

Netice itibariyle ücret belirlenirken işin ağır ya da hafif oluşu, emekçinin sağladığı katma değer, işçinin verimi, becerisi, geçim şartları, ülkenin ve çalışanın statüsüne bağlı olarak oluşan hayat standartları, çalışanlar arasında adalet göz önünde bulundurulurken makul bir ücret takdir edilmeli, olağanüstü bir durum olmadıkça emekçi işi planlanan müddette bitirmeli ve işveren de ücreti zamanında ödemelidir. Bu noktada boşluklar oluşursa ya da birtakım haksızlıklar ortaya çıkarsa adalet ilkeleri doğrultusunda yasama organı gerekli düzenlemeleri yapar (Köse, 2016:14).

### 6.2. Ecîr-i Hâs–Ecîr-i Müşterek

İslam'da emeğini başkasına kiralayan tüm çalışanlar aynı statü içinde değerlendirilmiş ve aynı hükümlere tâbi tutulmuştur. Sadece işin bir kişiye veya birden çok kişilere yapılmasına göre ya da akdin kuruluşunda iş veya süreden hangisinin esas alındığına göre bir ayırım yapılmış, işe ve zamana göre *Ecîr-i Müşterek* (Ortak İşçi) ve *Ecîr-i Hâs* (Özel İşçi) olarak ikiye ayrılmıştır (El-Bağdadî, 1987:27). Kararlaştırılan süre boyunca işçi sadece kendi işverene çalışmayı taahhüt ettiği için ecîr-i hâs ismini almıştır. Fabrika, inşaat, tarım v.b. iş alanlarında sözleşme karşılığı ve ücretle çalışan işçiler ve memurlar bu gruba girerler. Hizmetin özel veya kamu hizmeti olması fark

etmez (Erdem, 2007:25). Bu grupta yer alan işçinin ücreti, çalışma süresine göre, günlük, haftalık veya aylık olarak tespit edilebilir. Buna karşılık terzi, berber, marangoz, demirci gibi toplumun geneline hizmet sunan, yaptığı iş veya ürettiği şey karşılığında ücrete hak kazanan kişi *Ecîr-i Müşterek* olarak değerlendirilir. Emek-sermaye (mudaraba) veya emek-toprak (muzaraa) ortaklıklarında emeğiyle katılan kişi de *Ecîr-i Müşterek* (Abdurrasûl, 1968:8-9).

İslam'da bir kimse aynı zamanda hem işveren hem de işçi olabilmektedir. Ecîri müşterek olan işçiler, hem kendileri işçi sayılmakta ve hem de işçi istihdâm etmektedirler. Ecîr-i Hâssı da bu gruba dahil ettiğimizde, İslam toplumunun bir bakıma işçilerden oluşan bir bütün haline geldiğini söyleyebiliriz (Erdem, 2007:22).

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, günümüz dünyasında işçi kavramının ifade ettiği anlam *Ecîr-i Hâs* kapsamında karşılık bulunabilir. Buradan hareketle İslam fikhında ele alınan “ecîr” kavramının Batı eksenli iktisadî hayatta anılan “işçi” kavramından daha geniş bir çerçeveye sahip olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü, yukarıda da ifade edildiği gibi, işçi, ücret karşılığında emeğini kiralayan kişidir ve yapılan iş karşılığında bir işçi-işveren ilişkisi doğar. Bu çerçevede, bir devlet başkanı, vali, herhangi bir memur de işçi kategorisinde değerlendirilebilir. Çünkü yapılan görev, bulunulan konum ne olursa olsun her birisi belli bir ücret karşılığı çalışmaktadırlar. Aynı şekilde, sanatkarlar, öğretmenler, mühendisler de bir ücret karşılığı yaptıkları işten dolayı işçi sayılırlar. İşte bu yaklaşım, İslam toplumunun niçin ihtisas derecelerindeki işçilerden meydana geldiğinin ve İslam'ın nasıl sınıfsız bir toplum hedeflediğinin de bir göstergesi (El-Mübarek, 1978:48-49) sayılır.

### 6.3. İslam'da işbölümü ve uzmanlaşma

İnsanlar doğuştan cinsiyet, kabiliyet, zekâ gibi yönlerle birbirinden farklı olarak yaratılmışlardır. Bu farklılıklardan ortaya çıkan iktisadî farklılaşma sosyal uyumun, iktisadi faaliyetlerdeki canlılığın ve işbölümünün en önemli temelidir. Servet, gelir, kabiliyet ve güç farklılaşması bir üstünlük ve imtiyaz sebebi olmakla birlikte, dünya hayatının ahret hayatı için bir imtihan yeri olmasını sağlayan temel aktörlerdir de. “Verdikleriyle denemek için sizi yeryüzünün halifeleri kılan ve kiminizi kiminize derecelerle üstün yapan O'dur...” (En'am Sûresi, 6/165)

Sosyal hayatın düzenli ve dengeli bir şekilde devam edebilmesi için, herkesin belli bir işte ihtisaslaşması, böylelikle bir işbölümünün gerçekleşmesi gerekir. Bir kimse her mesleği öğrenemez ve icra edemez. Bu yüzden herkes birbirine muhtaçtır. Meselâ zengin fakirin işgücüne, fakir de zenginin ürettiği mala muhtaçtır. Ziraatçının giyinmeye ihtiyacı olduğu gibi, dokumacının ve tüccarın da çiftçinin ürettiği mahsule ihtiyacı vardır. Karşılıklı yardımlaşma ile asıl gaye olan Allah'a kulluk gerçekleşir. Bir din kardeşinin ihtiyacını karşılamak ise, niyete göre ibadet sevabı kazandıracaktır (es-Serahsî, 1993:37).

Ekonominin ana gücü sayılan emeğin nitelikli, sermayenin yüksek olması ve bu iki faktörün gerçekçi ve verimli şekilde kullanılması önem arz eder. Emeğin nitelikli olması için kabiliyetlerin geliştirilmesi, iş disiplininin sağlanması; yüksek sermaye için de ortaklıkların güçlendirilmesi ve teşvik edilmesi, bu yöndeki politikaların hayata geçirilmesi gerekir. Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in hadislerinde sıkça vurgulanan salih amel kavramına emek ve sermayenin gerçekçi ve verimli kullanımı da dâhildir (Köse, 2016:11-12).

Emek istihdamı aynı zamanda sosyal bir sorumluluğun da gereğidir. Zira topluma fayda sağlayan bir üretim faaliyetinde bulunan kimse, ortak bir sosyoekonomik faydaya katkı sağlayacaktır. Bu katkıdan kendisi de istifade edecektir.

Aksi takdirde ortaya çıkacak sosyo-ekonomik zarardan hem kendisi, hem tüm toplum etkilenecek, böyle bir zarara sebep olduğu için üzerine hem maddî hem manevî sorumluluk yüklenecektir (Ebû Zehrâ,1969:98) .

#### **6.4. Bölüşümde sosyal adaletin sağlanması**

İslam, işçinin ürettiği değeri kendisine üretim araçlarını ve çalışma şartlarını hazırlayanla bölüşmesini ister. Çünkü üretim araçları ve sermaye de bir yönüyle birikmiş emekten başka bir şey değildir ve emeğin verimini yükselten temel unsurlardır. Buna göre emek-sermaye çatışması ve sınıf mücadelesi İslam'a yabancısıdır. Zaten böyle bir yapı, İslam toplumlarında bir burjuva sınıfı ve proleteryanın ortaya ortaya çıkışına engel olmuştur (Tabakoğlu, 2005:133).

İslâm'ın emekçi ile onun emeğini kiralayan veya satın alan sermaye sahibi arasındaki gelir uçurumunu da minimum düzeye düşürme hedefindedir. Farklı yollarla üst gelir grubuyla alt gelir grubuna zekât, sadaka ve diğer yardım yollarıyla gelir transferi gerçekleşmesini teşvik etmiştir. Hazret-i Peygamber'in "Kimin elinin altında bir kardeşi bulunuyorsa, ona yediğinden yedirsin, giydiğinden giydirsin. Onlara kaldıramayacakları yükümlülükler yüklemesin." (Buharî, İman, 22) Bu hadiste görüleceği gibi, adaletli bir gelir dağılımıyla birlikte, sanayi toplumunda yaşanan emek-sermaye çatışmasının engellendiği bir sosyal barış ortamının da zemin hazırlanmış olmaktadır.

İslam toplumunda sosyal sınıflar, Batılı anlamda ortaya çıkmamakla birlikte, sosyal yapıda meydana gelen iktisadî farklılaşmalar da gerçek olarak kabul edilir. Zira toplumdaki bireyler arasında iktisadî farklılaşmalar kaçınılmaz olarak var olacaktır. İnsanlar farklı kabiliyetlere ve imkanlara sahip olarak yaratılmışlardır. Üstelik bu tabakalanma iktisadî faaliyetlerin canlılığı için de gereklidir. Kişi, emek ve kabiliyetine göre karşılığını alır. Kişinin emek ve üretim durumuna bakmadan herkese eşit dağıtımda bulunmak haksızlık ve zulümdür. Bilakis olması gereken herkesin üretimi ve harcadığı emeği oranında karşılık almasıdır. Ancak servet, kabiliyet ve güç farklılaşması bir üstünlük vesilesi olarak görülmez. Bunların her birisi sadece birer imtihan vesilesidir (Tabakoğlu, 2005:127).

Sadece emeğiyle işe başlayan bir kimsenin bir müddet sonra sermaye sahibi olmasının önünde hiçbir engel yoktur. Bu durum, mülkiyetin de yaygınlaştırılmasına katkı sağlar ve sermayenin belli ellerde toplanmasını engeller. Bir yandan da yükselme umudu taşıyanlara büyük bir çalışma ve teşebbüs şevki verir. Böylece mülk sahibi olanlarla olmayanlar, emek ile sermaye ayırımı ile bu ayırımın ortaya çıkardığı sınıflaşma olgusuna rastlanmaz (Tabakoğlu, 1987:23).

#### **6.5. Müste'cîr (İşveren) ve sorumlulukları**

Mecelle'de işveren "Müste'cîr" olarak anılır ve "İstîcâr eden kimse" olarak tarif edilir (Ahmed Cevdet Paşa, 1300:125). Bu açıklamadan hareketle müste'cîr kavramını "ücretle işçi çalıştıran kimse" olarak açıklayabiliriz.

İslam hukukuna göre işveren, gerçek kişi olabileceği gibi devlet, vakıf ve şirket gibi tüzel kişi de olabilir. Her devirde başta memurlar olmak üzere toplumun ücret karşılığı çalışan önemli bir kesiminin işvereni durumunda olan devlet, İslam hukukçuları tarafından gerçek kişilere göre daha farklı değerlendirilmiş ve işveren olarak devlete birtakım ilave sosyal, sürekli ve ağır mükellefiyetler yüklenmiştir (Döndüren, 1986:370).



### 6.6. İcâre ve İcâre Akdi (İş Sözleşmesi)

“Ecîr” kavramıyla aynı kökten türetilen bir diğer kavram “İcâre” de İslam fikhında önemle üzerinde durulan kavramlardandır. “Emeği bir ücret karşılığı kiralama, işçi tutma” anlamına gelen icâre kavramı, taraflar arasında karşılıklı hakları doğuran bir akilde (sözleşmeyle) hayata geçer. Bu akidle işçi ile işveren arasında bir borç ilişkisi doğar.

Burada İslam hukukunda işçi-işveren ilişkilerinin borç ilişkisi anlayışı içerisinde hukûkî düzenlemeye tâbî tutulduğunu ve “Kitab’ül-İcâre” başlığı altında ele alındığını, işçi ve işveren münasebetinin doğurduğu problemlerin, karşılıklı hak ve borçların “İcare Akdi” çerçevesinde incelendiğini ve çözümler üretildiğini (el-Adevî, h. 1281:162) vurgulamakta yarar vardır.

Görüldüğü gibi İslam’da ilke olarak ferdî iş sözleşmesi geçerlidir. Bununla birlikte Batı’da Sanayi Devrimi’nin bir sonucu olarak ortaya çıkan toplu sözleşme uygulamasının yasak olduğuna dair herhangi bir delil yoktur (Tabakoğlu, 2005:130). Toplu sözleşmenin meşru olabilmesi için işçi ve işveren temsilcilerine kendi hür irade ve rızalarıyla temsil yetkisini vermeleri gerekir. Böyle bir yetkinin verilmediği maddelerde işçi ve işverenler nihaî kararlarında serbest olacaklardır. Zorlama ve tehdit altında yapılan hiçbir sözleşme meşrû ve sahîh değildir (Karaman, 1981:40).

Buna karşılık işveren sözleşme ile tespit edilen işin bitiminden veya sürenin sona ermesinden önce işçinin işine son veremez. Eğer verirse, onun zararını tazmin etmekle yükümlüdür. Çünkü İslam’da andlaşmalara riayet (Mâide Sûresi, 5/1) ve zararların izalesi (İbn Mâce, Ahkâm:17) esastır. Buna karşılık işgörenlerin yapılan akid gereği yapmaları gereken işi hakkıyla yerine getirmeleri gerekir. “İş” esasına göre istihdam edilen veya hizmet veren işçilerin makul bir süre içerisinde bu işlerini bitirmeleri gerekir. İşçinin ihmalden veya hatasından kaynaklanan zararın işçi tarafından tazmini gerekir (Tabakoğlu, 2005:131).

İslam’ın iki ana kaynağı ve bunlardan çıkarılan ilkeler bağlamında emek, iş, işçi-işveren sözleşmesinde (İcare Akdinde) işaret edilen ahlakî-fikhî ilkelerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

- a) İş, meşru olmalıdır.
- b) Emekçi/işçi, işin hakkını vermelidir.
- c) İşveren, emekçinin hakkını vermelidir. İş ve ücret baştan akitle belirlenip emekçiye bildirilmeli, ücreti zamanında ödemelidir.
- d) İş akdinde taraflar, birbirlerinin ihtiyacı, aciziyeti ve çaresizliğinden yararlanarak kendine avantajlı bir durum oluşturma yoluna gitmemelidirler.
- e) İşçi ne tür bir işi, ne kadar sürede ve hangi ücret karşılığı yapacağını bilmelidir. Ücretin işin başında işçiye bildirilmesi konusu “Kim bir işçi tutarsa hemen onun ücretini bildirsin” (Ahmed b. Hanbel, 1982:59) hadis-i şerifi bu konuya açıklık getirir.

Bir işin hakkını vermek, sadece beden gücü açısından değil, bilgi ve beceri açısından da önemli bir husustur. Bunun için de insan kabiliyetinin keşfedilip geliştirilmesi gerekir.

İşin hakkının verilebilmesi için iş ehline verilmelidir. Emekten yararlanma hususunda ehliyet ve liyakate riayet etmemek bu bağlamda işin kuralını bilmeyene ya da kuralları bildiği hâlde gücü yetmeyene vermek emek israfı anlamına gelir ve o işten netice almayı zora sokar (Köse, 2016:12-13). Kur’an-ı Kerim’de: “Şüphesiz Allah size emanetleri ehline vermenizi emretmektedir.” (Nisâ, 4/58) buyrulur. Bunun yanında Hz. Peygamber emanet bilinciyle eda edilmesi gereken bir işin ehline verilmemesi hâlinde

dünyadaki ve ahiretteki sonucunu açıklar. Dünyevî sonucu o işin kıyametinin kopması (Buhârî, İlim, 2) yani o işten bir netice alınmaması, kaos ve kargaşanın doğması, emeğin israf edilmesidir. Uhrevî sonucu da bu emaneti taşıyamayanlar ve gerektiği şekilde yerine getiremeyenler için aldıkları görevin hesap günü perişanlık ve pişmanlık doğurmasıdır (Müslim, İmâret,16).

### **6.7. Anlaşmazlıkların çözümü**

Çalışma hayatında ortaya çıkacak anlaşmazlıklar ve haksızlıklar kamu yararına (maslahat) göre hareket eden devletin gözetimi altında, fıkıh kurallarına göre çözülür. Devlet, çalışma hayatındaki adalet ve güvenliğin sağlanmasıyla yükümlüdür. Sözleşmelerde hürriyet ve karşılıklı rıza esas olduğundan, taraflar kendi şartlarını kabul ettirebilmek için birbirilerini zorlayamazlar (Tabakoğlu, 2005:132).

### **6.8. “Şükür” prensibi**

İslâm iktisadî yaklaşımının bireylerdeki bir diğer farklı yansıması ise “şükür” prensibidir. Emeğinin karşılığı olan ücreti alan kişi Allah’a şükretmeyi bir vazife olarak görür. Başkalarının kazancına göz dikip haset etmez. İşverene karşı kin ve öfke duymaz. Şu âyetlerdeki ikazları dikkate alır:

“Biz sizi biraz korku ve açlıkla, biraz mal, can ve ürün eksikliğiyle sınayacağız. Müjdele o sabredenleri!” (Bakara Sûresi, 2/155)

“...Şükrederseniz size daha çok veririm. Nankörlük ederseniz, o zaman da azabım çok çetindir.” (İbrahim Sûresi, 14/7)

### **6.9. İslam’da Grev ve Lokavt yaklaşımı**

Batı toplumlarında görülüp İslam toplumlarında görülmeyen olgulardan bir diğeri de grev hakkı ve buna bağlı olarak lokavt kavramlarıdır. Grev vakıası temelde XIX. Yüzyıl Avrupa’sındaki işçi sefaletinden kaynaklanmıştır. Grev ve dolayısıyla lokavta yol açan unsurlar kapitalizmin işlediği bir yapıda kurumsal hale gelmiştir (Tabakoğlu, 2005:156). İslamî yaklaşımda ise kul hakkı, adalet ve uhrevî sorumluluk çerçevesinde bir yaklaşım söz konusudur. Böyle bir zeminde ise ne işveren ne de işgören açısından böyle bir hak arayışına ihtiyaç hasil olmayacaktır. Özetle, grev ile işi bırakma, İslâm iktisadında bir kural olarak görülmez (Tabakoğlu, 1987:54).

Aynı şekilde emekçiler örgütlenerek emeklerini toplum aleyhine kullanamazlar. Toplumsal hizmet gören çiftçi, tekstilci, müteahhit, fırıncı, nakliyecisi, konfeksiyoncu gibi meslek mensupları toptan işi bırakıp üretimden veya işgücünden doğan nüfuzlarını, kendi çıkarları lehine, toplum aleyhine kullanamazlar (Köse, 2016:17).

### **6.10. İslam’da emeksiz kazanca bakış açısı**

İslam, özel mülkiyet açısından emeğe öncelikli bir önem verir. Miras gibi durumlar dışında temelinde emek olmayan mülkiyet meşru değildir. Bu yüzden başkalarının mülkiyetine tecavüz ve hırsızlık İslam tarafından yasaklanmıştır (Nisa Suresi, 4/2, 6, 10).

Emeksiz kazançların en başında gelen riba (faiz) da yasaklanmıştır. Zira riba, emeğin hiçbir katkısı olmadan kazançtaki artışı ifade eder ve sermayenin belirli ellerde toplanmasına yol açar (Tabakoğlu, 2005:127). Riba adı altında toplanan, ödünç alanları ödünç verenlere bağımlı hale getiren reel faiz ve spekülasyon kazançlarının yasaklanması vekâr sâikin iktisadi hayata hakim kılınması, toplumun hizmetine

yönelen teşebbüs zihniyetinin en önemli maddî kaynağı olmuştur (Tabakoğlu, 1987:23).

### **Sonuç**

Geniş anlamda tüm üretim faktörlerinin üretimde kullanılması, fiili olarak üretime katılması şeklinde tanımlanan istihdam, dar anlamda emek faktörünün üretim sürecine katılması olarak ifade edilir. Çünkü emeğin istihdamı ile diğer üretim faktörleri de zaten üretim faaliyeti içinde yer almaktadır.

İslam ekonomisi üzerinde çalışma yapan uzmanlar, çoğunluk itibariyle üretim faktörlerini “emek” ve “mal” olmak üzere iki ana başlık altında toplamışlardır. Bu yaklaşıma göre, teşebbüs ve organizasyon emek kavramı içinde ele alınırken, sermaye ve tabii kaynaklar da mal başlığı altında değerlendirilir.

İslamî yaklaşıma göre en önemli faktör emektir. Bu faktör kazancın ve zenginliğin en önemli kaynağı olarak görülür. Emekle, başta toprak olmak üzere diğer üretim faktörleri zenginliğe dönüşür.

İslamî literatürde emeğin karşılığı olarak amel, fiil, sa'y kavramları kullanılır. İslam'a göre emek, sadece Allah'ın emrettiği kurallar çerçevesinde kullanılarak üretime katılabilir. Bu şarta uygun harekete geçirilen emeğin ortaya çıkardığı faaliyetin adı ise “salih amel”dir. Dolayısıyla, İslam'ın emek istihdamına sadece maddî üretim ve sonucunda elde edilen parasal gelir açısından değil, aynı zamanda manevî yönü ve karşılığında elde edeceği sevap açısından da bakılmaktadır. Bu bakış açısının ortaya çıkardığı insan tipi, kapitalist üretim sisteminin hedeflediği homo-economicus (iktisadî adam) yerine homo-İslamicus (Müslüman insan) modelidir.

Müslüman insan modelinin en önemli örneği Peygamberlerdir. Çünkü her peygamberin mutlaka geçimini sağlamak için yaptığı bir mesleği olmuştur.

Müslüman insan modeli, tembellik yapmaz. Dilencilik yapmaz. Kısacası emek israfı yapmaz. Geçimini emeği sağlar. Üretir, ticaret yapar. Gelirini biriktirip zengin olabilir. Ama bu zenginliği fakirlerle, muhtaçlarla paylaşmasını bilir.

Müslüman insan modeli, doktor da olsa, hakim de olsa, yönetici de olsa, yönetilen de olsa, emeğiyle kazanır. İşçi de olsa, işveren de olsa, aynı statüdedir. Dolayısıyla bir İslam toplumunda işçi ve sermayedar şeklinde iki toplumsal sınıf ayrımı ortaya çıkmaz. Böyle bir ayırım söz konusu olmayınca, tıpkı Sanayi Devrimi sonrası Batı dünyasında ortaya çıkan sosyal çalkantılar, sınıfsal çatışmalar Müslüman toplumlarda kendini göstermemiştir.

İslam, insanlardaki farklılıkları reddetmemiş, bunları toplumun uyum ve ahengi için gerekli olarak görmüştür. Bu farklılıklar sayesinde her birey farklı bir emek vasfına sahip olur ve toplumsal işbölümünde farklı bir sorumluluk üstlenir.

İslam, emeğini satan veya kiralayan işçiye önemli sorumluluklar yüklediği gibi, onu çalıştıran işverene de yine maddî ve manevî sorumluluklar yüklemiştir. Bu sorumlulukların takibi ve ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkların çözümü için devlete önemli vazifeler yüklenirken, bu vazifelerin yerine getirilmesine yönelik geniş çaplı hukukî düzenlemeler ortaya konulmuştur.

### **Kaynakça**

- Abdurrasûl, Ali (1968), el-Mebâdiu'l-İktisâdiyye fi'l-İslâm, Kahire
- El-Adevî, Ahmed b. Muhammed el-Malikî (h.1281), Şerhu Akrabi'l-Mesâlik li Mezhebi İmam Mâlik, C. I, Kâhire: Dâru'l-Maârif
- Ahmed Cevdet Paşa (1300), Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye
- El-Bağdadî, Ebu Muhammed b. Ğanim b. Muhammed (1987), Kitabu Mecmaid-Damânât fi Mezhebi'l-İmami'l-Azam Ebi Hanife, Bey'rut: Alemü'l-Kütüb
- Başgil, Ali Fuad (1946), "Türkiye'de İş Hukuku Elemanları", Hukukun Ana Mesele ve Müesseseleri/Siyasi ve Sivil Hukuk Üzerinde Etüdler, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası
- Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail (1992), Sahîhu'l-Buhârî, İstanbul: Çağrı Yayınları
- Döndüren, Hamdi (1986), "İslam'da İşçi ve İşveren Münasebetleri", İslam'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri, İstanbul: Ensar Neşriyat
- Ebû Dâvûd (1992), Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî, Es-Sünen, İstanbul: Çağrı Yayınları
- Ebû Zehrâ, Muhammed (1969), İslam'da Sosyal Dayanışma, (Çev. Ethem Ruhi Fırlalı – Osman Eskicioğlu), İstanbul: Yağmur Yayınları
- Erdem, Suat (2007), İslam Hukukunda İstihdam İlişkisi ve İstihdam Edenlerin Sorumluluğu (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Esen, Adem (1995), Sosyal Siyaset Açısından İslam'da Ücret Kavramı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Eskicioğlu, Osman (1999), İslam ve Ekonomi, İzmir
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (1992), El-Müsned, İstanbul: Çağrı Yayınları
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd (1992), Es-Sünen, İstanbul: Çağrı Yayınları
- Karaman, Hayrettin (1981), İslam'da İşçi-İşveren Münasebetleri, İstanbul: Marifet Yayınları
- Köse, Saffet (2016), "İslam Hukuku Açısından Emek," İslam İktisadı ve Emek, İstanbul: İGİAD Yayınları
- Muhammed el-Mübârek (1978), İslâm'da İktisat Nizâmı, Çev. Hüsamettin Cemal, İstanbul: Çığır Yayınları
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. El-Haccac el-Kuşeyri en-Nisabûrî (1992), El-Câmiu's-Sahîh, İstanbul: Çağrı Yayınları
- Es-Serahsi, Muhammed b. Ahmed. Ebi Sehl Şemsuddin (1993), Kitabu'l-Mebsût, Beyrut: Daru'l-Ma'rife
- Es-Serahsi, Muhammed b. Ahmed. Ebi Sehl Şemsuddin (1993), Kitâbü'l-Kesb (İmam Muhammed Şeybanî) Şerhi, Çev. Mustafa Baktır, İstanbul: Seha Neşriyat
- Suyutî, Celâlüddîn (1971), el-Câmiü's-Sağîr (Feyzu'l-Kadîr'le birlikte), Beyrut
- Tabakoğlu, Ahmet (1987), İslâm ve Ekonomik Hayat, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
- Tabakoğlu, Ahmet (2005), İslam İktisadı – Toplu Makaleler II, İstanbul: Kitabevi Yayınları
- Pekin, Tevfik (1986), Makro Ekonomi, İzmir: İstiklal Matbaası
- Unay, Cafer (1993), Makroekonomi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi
- Ülgener, Sabri Faik (1991), Milli Gelir İstihdam ve İktisadi Büyüme, Der Yayınları, İstanbul

- Ünal, Halit (1986), “Kur’an ve Hadis’de ‘İş’ ve ‘Ecr’ Kelimelerinin Kullanılışı”, İslam’da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri, İstanbul: Ensar Neşriyat
- Yeniçeri, Celal (1980), İslam İktisadının Esasları, İstanbul: Şamil Yayınevi
- Yıldırım, Kemal–Karaman, Doğan–Taşdemir (2010), Murat, Makro Ekonomi, Ed. Kemal Yıldırım, Ankara: Seçkin Yayıncılık
- Zaim, Sabahaddin (1971), Çalışma Ekonomisi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları
- Zaim, Sabahaddin (1992), İslâm-İnsan, Ekonomi, İstanbul: Yeni Asya Yayınları